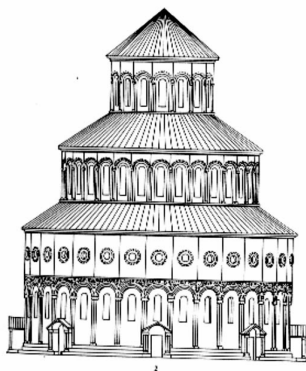

dr. Guzsik Tamás:

A középkori építészet története (Összefoglaló, segédlet és ábraanyag)

Jelen összeállítás a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék nappali és kiegészítő tagozatán kötelező oktatási tárgyként szereplő "A középkori építészet története" c. tárgy hallgatói részére kíván segítséget nyújtani az európai középkori építészet alaposabb megismeréséhez. Jellegénél fogva összefoglaló és segédlet - nem több! Nem tudja, és nem is akarja pótolni az előadások anyagát, csupán azok főbb gondolatmenetét rögzíti. És főleg nem áll szándékában helyettesíteni a vonatkozó szakirodalom alaposabb áttanulmányozását. Európa középkori építészetének fejlődése térben és időben szerteágazó folyamat. Az egyre bonyolultabbá váló társadalmi-gazdasági viszonyok (rabszolgatartó társadalom fokozatos megszűnése, naturálgazdálkodás kora, árutermelés és pénzgazdálkodás megjelenése, korai polgárosodás, a kereszténység keleti és nyugati felének eltérő fejlődése, nem-keresztény kultúra és tudomány megjelenése, stb.) kihatottak az építészetnek mind a funkcionális, mind a technikai-technológiai oldalára épp úgy, mint annak művészi kifejezőmódjára. Ezt a középkori fejlődés folyamán egyre változó visszatükröződést a szakterület kutatói és a szakirodalom más-más fölfogás szerint közelítik meg, nem egyszer egymástól lényegesen eltérő módon. A középkor szemléletét figyelembe véve a korszak legjellemzőbb, kor- és stílushatározásra legalkalmasabb épületei a szakrális épületek, a templomok: "örök időre", a legjobb anyagból a legjobb technikával a legigényesebb művészi kivitelben készítették őket, az elmúlt közel kétezer év alatt alig változtak. A mindennapi szükségleteket kielégítő ún. "világi építészet" emlékeit a változó funkció és a fejlődés-adta korszerűsítés következtében gyakran átalakították, így egy-egy korszakra jellemző állapotuk szinte alig határozható meg (pl. várépítészet). Ezért az összefoglalóban elsősorban a templomépítészet kimagasló emlékei említjük példaként. Ha az alábbi vezérfonal tud némi eligazodásul szolgálni és támpontot adni, akkor kiadványunk - mint oktatási segédlet - elérte a célját.

1. rész:

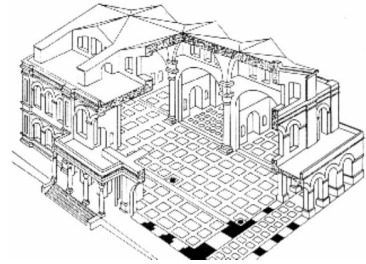
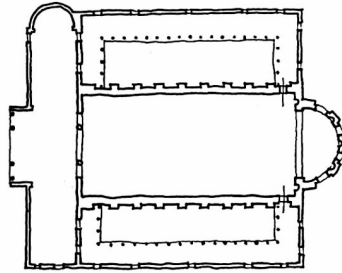
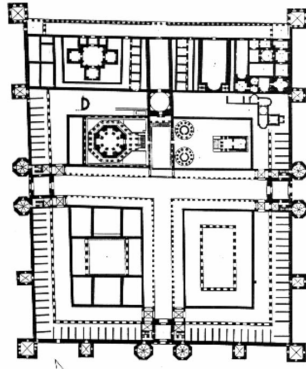
Róma és a keresztény kelet szakrális építésze

1. Az ókeresztény építészet kialakulása

1.1. Az ókeresztény építészet előzményei

Időszámításunk kezdeteként Krisztus születésének dátumát fogadta el a klasszikus és a mai történettudomány. Ettől kezdve a periodizáció és a középkor-fogalom eltérően alakult. A mai periodizáció szerint az ókor 476-ig, a Római Birodalom bukásáig tart, míg korábban ez a dátum is Jézus születéséhez kötődött. Az egyháztörténetben a "keresztény ókor" Nagy Sz.

Gergely pápa működéséig tart (590-604). Az építészettörténetben is az "ókor" és a "középkor" elhatárolása nem egyértelmű. A Kr.u. I-III. század egyaránt jelenti a késő-római kultúra és építészet fénykorát és a kialakuló keresztény szakrális építészet kezdeteit. A korszakot találóan nevezik a **"kettős kultúra"** idejének. Az akkori ismert világ legnagyobb része a római Imperium része volt. A római igazgatás, technika és kultúra valamennyi provinciában érvényesült. A római pantheon az isten-császárok kultuszával bővült. Ennek építészeti megjelenése a császári palota, mint uralkodói szentély volt (**Palatium Sacrum**). A római **"basilica"** (törvénykezési csarnok) szintén a császárkultusz jelképe volt.

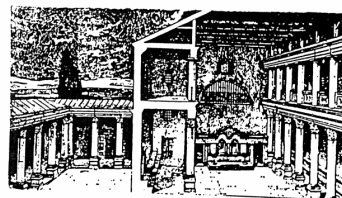
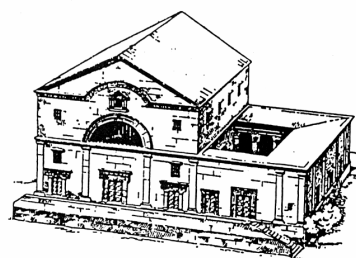
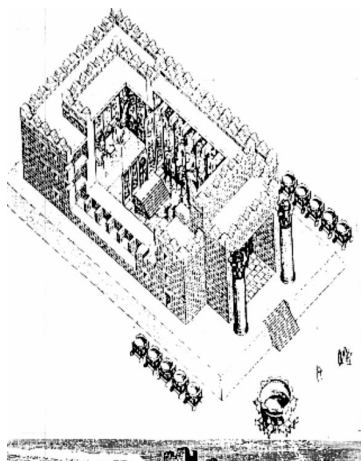
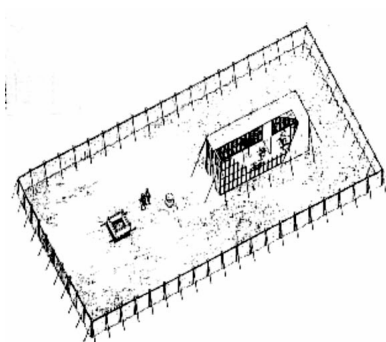
Split (Spalato), Diocletianus-palota (300. k.). Palatium Sacrum, az ókeresztény templom egyik funkcionális előképe.

Trier, Nagy Konstantin palotája (IV. sz. eleje), 313 után keresztény templommá alakították.

Róma, Basilica Nova (Maxentius-bazilika, 306-312), a római ókeresztény bazilika "szerkezeti" előképe.

A provinciák helyi hagyományai alapján illegális társadalmi mozgalmak, misztérium-vallások terjedtek el birodalom-szerte (Mithras, Isis, Sarapis, Magna Mater, Zoroaszter, stb. kultusza). A gnosztikus filozófiák keretében (pl. Philonizmus Alexandriában) ezek beépültek a római ideológiába. A légiók és a kereskedők vándorlása során a misztériumvallások a birodalom egész területén elterjedtek (pl. Mithras és Isis kultusz Pannóniában - Aquincum, Szombathely, vagy Zoroaszter kultusz Hajasztnban - Garni, Dvin, stb.).

Palesztínában a **kereszténység** a zsidó vallási új irányzataként jelentkezett, majd rövidesen függetlenedett tőle. Térigényként az asztal-közösség (oltártér) biztosítása, a beavatás (keresztelés) és a befogadás (consignatio) helyiségének biztosítása merült föl. Építészeti előképként a zsidó vallás szentélye, a "Szentsátor", majd a "salamoni (heródesi) templom" csak áttételesen értelmezhető (a jeruzsálemi Templomot Titus császár 70-ben lerombolta). A zsidó vallási gyakorlat általánosan elterjedt színterei, a zsinagógák viszont az első keresztény gyülekezeti helyek konkrét építészeti mintái voltak.

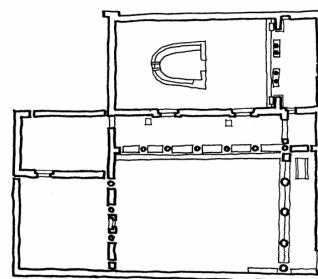
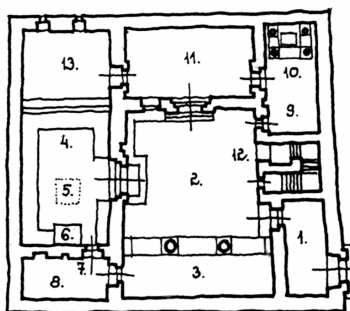
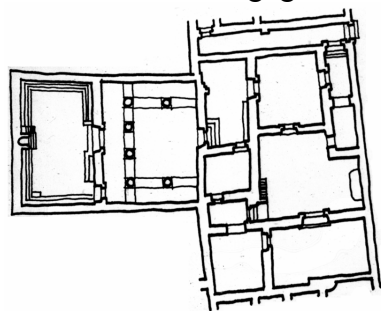

A mózesi "Szentsátor" (i.e. XIII. sz.), rekonstrukció. ld. 2.Móz.36,8-40., 15.

A "Salamoni templom" i.e. 950.k.) elvi rekonstrukciója. ld. 1.Kir.6,1-14., 2.Krón.3-4.fej.

A kapernaumi zsinagóga Jézus korában (rekonstrukció).

Az első ókeresztény gyülekezeti helyek, a **háztemplomok** az átriumos római lakóházak funkcionális átalakításával keletkeztek (Dura-Europosz, Qirqbiza), figyelembe véve az antik zsinagógák ima-termeinek elrendezését.

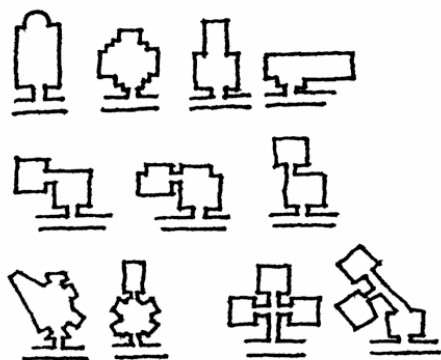

Dura-Europosz, zsinagóga, III. sz.

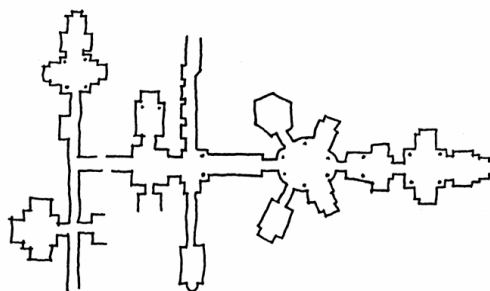
Dura-Europosz, háztemplom, (III-IV.sz.) részei: 1.előtér, 2. udvar, 3.tornác, 4.coenaculum, 5. oltárhely, 6. cathedra, 7. diakónus-ajtó, 8. protheszisz, 9.baptiszterion, 10.keresztelő-medence, 11. consignatorium, 12.emeleti feljáró a lakásokhoz, 13. empórium, nők helye (?).

Qirqbiza, háztemplom (III-IV. sz.), alaprajz

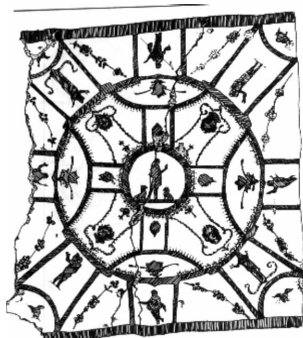
Rómában, Nápolyban (és még több városban) a római temetési szokások jellegzetes "terméke" volt a **katakomba**: föld alatti folyosórendszer, ahol a falba vájt fülkékben (arcosolium) vagy szintén kivájt helyiségekben (cubiculum) helyezték el a szarkofágokat. A keresztényüldözések idején, különösen a III-IV. században ezeket a helyiségeket istentiszteleti célra alakították át, a halotti szertartást, a szeretetlakomát (agapé), esetleg a liturgiát is itt végezték. Társzművészeti alkotásai (katakomba-festmények) inkább progagatív, mint díszítő célúak: antikból átértelmezett, vagy ószövetségi bibliai jelenetek, tárgy- és betűszimbólumok. Plasztikai alkotások (domborművek) a szarkofágokon jelentek meg.

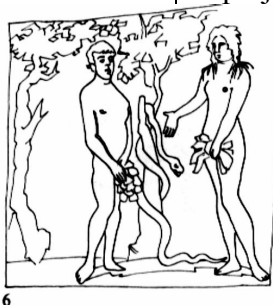
Jellegzetes római **katakomba-térformák**.

A római Via Latina alatti **cubiculum-sor** alaprajza.

Róma, **Callixtus-katakomba**, "Jó Pásztor" mennyezetkép, 200. k.

Róma, **SS. Pietro e Marcellino katakomba**, Ádám-Éva falfestmény, IV.sz. eleje

Vatikán, "Passio-szarkofág", 350 k.

1.2. Ókeresztény építészet Rómában

Nagy Konstantin császár 313-ban - egy látomás hatására - a *Milánói Ediktummal* biztosította a keresztények szabad vallásgyakorlatát, felismerve az államhatalom és a keresztény ideológia összefonódásában rejlő lehetőségeket. 325-ben a *Nikaiai Zsinat* már az államvallássá vált kereszténység első hivatalos megnyilatkozása volt (maga a császár elnökölt a zsinaton), jelképezve az államszervezet és a egyházi hierarchia szerves kapcsolatát. Az állami elismerés nyomán lehetőség nyílt a reprezentatív keresztény építészet megteremtésére. Ennek legfontosabb "terméke" az **ókeresztény bazilika**.

Kialakításában előképként az **antik templomok** nem jöhettek szóba:

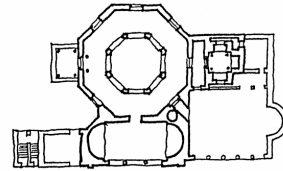
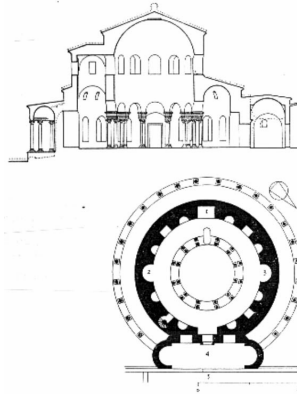
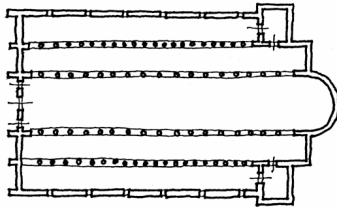
- az antik templom cellája csak az isten-szobor őrzésére szolgált, a közösség a templomon kívül tartózkodott (ellentétes a keresztény liturgia befelé forduló asztal-közösségetől),
- az **antik bazilika** (törvénykezési csarnok) szerkezetileg alkalmas volt nagyobb tömegek befogadására és mozgatására a liturgia során. Ez a térforma a történeti építészetben a keresztény templomok leggyakoribb típusává vált,
- az **antik zsinagóga** (imaház, keletelt, előcsarnokos irányított tér) a keresztény templomok közvetlen funkcionális előképének tekinthető.

Az ókeresztény bazilikának (funkció szerint) három alaptípusa alakult ki:

- **gyülekező (egyházközségi) templom** (domus ecclesiae): nagy tömeg befogadására és a napi istentisztelet végzésére alkalmas irányított tér. Római példája *S. Salvator (Lateráni bazilika)*.
- **kultusztemplom**: kisebb közösségnek szánt centrális építmény (sírkápolna, baptisterium), a kultusz tárgy v. -cselekmény az épület központjában kap helyet. Többnyire a kiemelt

középrésszel bazilikális szerkezetű ("centrális bazilika"). Római példája a *Sta Constanza sírtemplom* vagy a *lateráni bazilika baptisteriuma*.

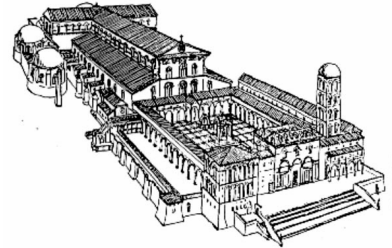
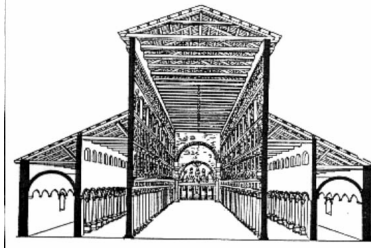
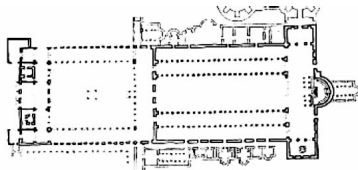
- **memoriális bazilika:** nagy tömegek nyilvános istentiszteletét biztosító tér, mely ugyanakkor valamilyen emlékhelyet, kultuszhelyet is magában foglal (egyes szóhasználatban "emléksír-templomnak" is nevezik. Rómában a hosszanti és a centrális tér ötvözetét *keresztházzal* oldják meg. Római példája a *S. Pietro Vecchio* (Régi Sz. Péter templom), vagy a *S. Paolo fuori le mura* (Falakon kívüli Sz. Pál) bazilika.

Róma, **S. Giovanni in Laterano** (313-320), alaprajz.

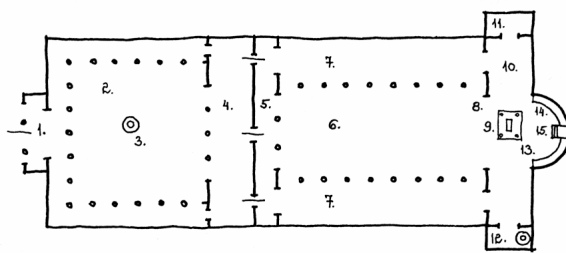
Róma, **Sta Constanza** (354 e.) mauzóleum, alaprajz, metszet.

Róma, **lateráni Baptisterium**, (315 k.), alaprajz.

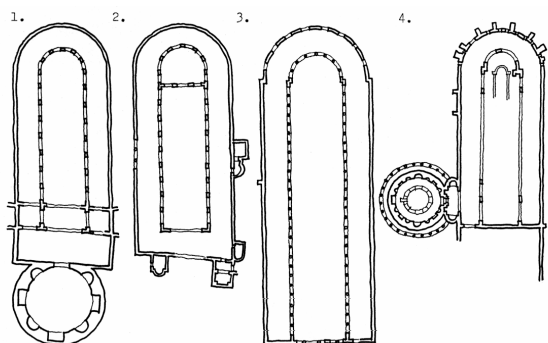
Róma, **S. Pietro Vecchio** bazilika (324-337), alaprajz, metszet, rekonstruált tömegvázlat.

Az ókeresztény **bazilikák általános elrendezését** az alábbi ábra mutatja:

1. kapuépítmény (propyleia), 2. udvar, 3. kút (kantharos), 4. külső előcsarnok (exonarthex, galilea), 5. belső előcsarnok (endonarthex), 6. főhajó, 7. mellékajók, 8. diadalív (arcus triumphalis), 9. ciboriumos oltár (martyrium, memoria, confessio), 10. keresztház, 11. raktár, kincstár, 12. baptisterium, 13. apszis, 14. presbyterium, 15. cathedra. Empórium (női karzat) a mellékajók fölött lehet (Rómában nincs).

A római memoriális bazilikák jellegzetes, IV-V. századi csoportját képviselik az ún. **körüljárós bazilikák**. Itt a memória-tér folyamatos látogathatóságát a mellékajó körbevezetésével oldották meg. E megoldás az európai zarándok-építészetben élt tovább ("francia-szentély").

Római körüljárós bazilikák (IV-V. sz.):

1. **SS. Marcellino e Pietro** (nyugati oldalán Sz. Ilona mauzóleuma),
2. **Basilica Apostolorum** (S. Sebastiano),
3. **S. Lorenzo fuori le mura**,
4. **S. Agnese**, mellette a Sta Constanza mauzóleum.

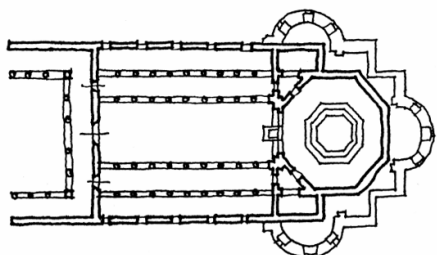
1.3. Ókeresztény építészet a provinciákban (IV-VI. sz.)

1.3.1. Palesztína

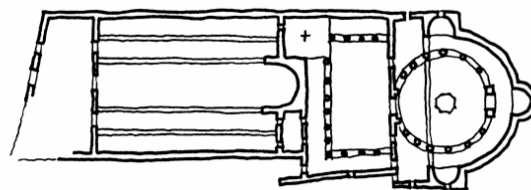
A Rómában megfogalmazott templomtípus, az ókeresztény bazilika a birodalom több provinciájában - a helyi építészeti hagyományokat beolvastva - módosított formában fejlődött tovább. Palesztínában (Szentföldön, Jézus földi működésének színterein) a IV. századtól jelentős szerepe volt a **zarándoklatoknak**: a birodalom más részeiből a hívek fölkeresték Jézus életének fontosabb színtereit (Betlehem, Názáret, Kapernaum, Jeruzsálem, stb.). Ennek megfelelően a kultushelyek fölé emelt bazilikáknak a zarándokforgalomból adódó funkciót is ki kellett elégíteniük. Legfontosabb, típusalkotó emlékek (eredeti formájuk csak régészeti föltárásból ismert):

- *Betlehem, Jézus születése bazilika* (325-333. - VI. században gyökeresen átépítve): memoriális bazilika, az öthajós hosszház végében a memória-tér oktagonális formájú. Az emelt szentély alatt helyezkedett el a kultushely, a Születés-barlang. A zarándokhelynek ez a kialakítása a későbbi altemplomos megoldás arche-típusává vált.

- *Jeruzsálem, Szent sír bazilika* (325-336., többször átépítve, ma csak centrális Anasztaszisz-tere áll, XII. századi átépítés nyomán): öthajós empóriumos memoriális bazilika volt. Az apszis mögötti önálló, centrális memoriális tér (Anasztaszisz) foglalta magában a sír-barlangot és a Golgota-sziklát. A zarándokforgalom körüljárós arche-típusát teremtette meg, a középkor leggyakrabban másolt tér-típusa lett ("zarándok-szentély", Westwerk, Szentsír kápolnák, stb.).

Betlehem, Jézus születése bazilika (eredeti és átépített állapot), alaprajz.

Jeruzsálem, Szent sír templom (alaprajzi rekonstrukció).

1.3.2. Egyiptom

Egyiptom pusztáiban, sivatagjaiban a III-IV. századtól a vallásgyakorlás speciális formájaként terjedt el a *remeteség* (Sz. Antal, Sz. Pál), majd a **szerzetesi mozgalom**. A sivatagi remetéből (anakhoréták) 323-tól Sz. Pakhomiosz hozta létre az első szervezett közösséget (koinobiták, együtt-lakók, szerzetesek). Ennek tapasztalatait fölhasználva alkotta

meg Nagy Sz. Vazul (Baszileiosz, 330-379) kaiszariai érsek a keleti szerzetesség máig használatos szabályzatát (bazilita rend).

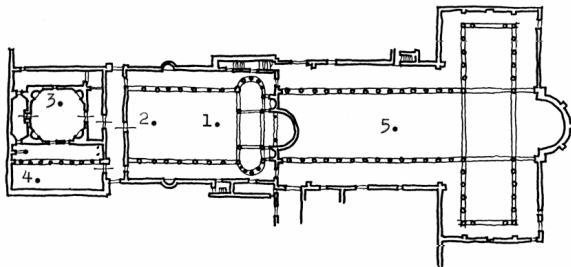
A szerzetesi közösség megjelenése és életformája a constantinusi bazilika térszervezetében változtatásokat igényelt:

- A nagylétszámú szerzetesi közösségnek önálló térigénye volt (zsolozsma, oltár körüli szolgálat), ugyanakkor őket el kellett különíteni a "laikus" közösségtől. Ez az igény a keresztház megnövekedését eredményezte, vagy az apszis önálló, trikonchás elrendezést kapott.
- A szerzetesi templomok többnyire kultushelyekre épültek, a zarándok-forgalom "kiszolgálását" a szerzetesek végezték.

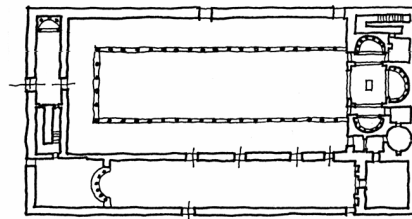
Típusalkotó emlékek:

- *Abu Menasz, zarándoktemplom* (395-408): Sz. Menasz sírja fölé épült kettős bazilika, benne nagy keresztház (szerzetesi liturgia) és kultushely (Sz. Menasz sírja) kialakításával.
- *Deir-el-Abiad, kolostortemplom*: Itt külső zarándokforgalom nem volt, az egész együttes a szerzetesi életet szolgálta. A trikonchás apszisban helyezkedett el a liturgiát szolgáló kórus.

Az V. századtól (451) az alexandriai kopt egyház önállósult, de építészetében megőrizte az ókeresztény hagyományokat.

Abu Menasz, zarándoktemplom, alaprajz.

Deir-el-Abiad, kolostortemplom, alaprajz.

1.3.3. Szíria

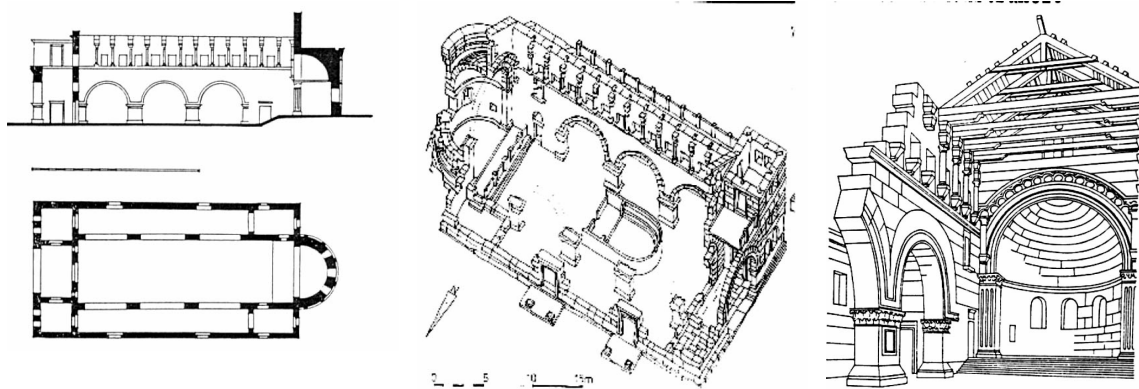
A virágzó keleti provinciában a IV. századtól ismertek ókeresztény bazilikák. A korai egyházközségi templomok (*hombártemplomok*) a római bazilika egyszerűsödése figyelhető meg (háromhajós, keresztház nélküli változat), ugyanakkor a liturgiának megfelelően az apszis gazdagodott. Kialakult a jellegzetes **szír szentélyfej** (haikal, madbah). Részei:

- apszis, megemelt tér, fölmagasztosult oltárral,
- protheszisz, északi melléktér, az adományok előkészítésének (proszkomidia) a helye,
- diakonikon, déli melléktér, készületi és raktár tere, eredetileg az evangéliumos könyv őrzési helye.

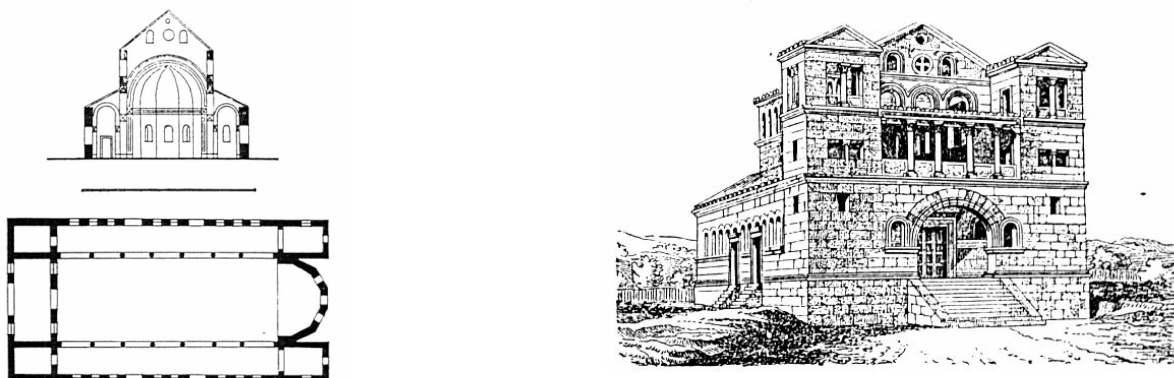
A nyugati oldalon megjelent a toronypár közötti előcsarnok (livan) - hettita városkapu-motívum.

Az V-VI. században (fénykor) az ókeresztény szakrális funkciók teljes skálája megtalálható:

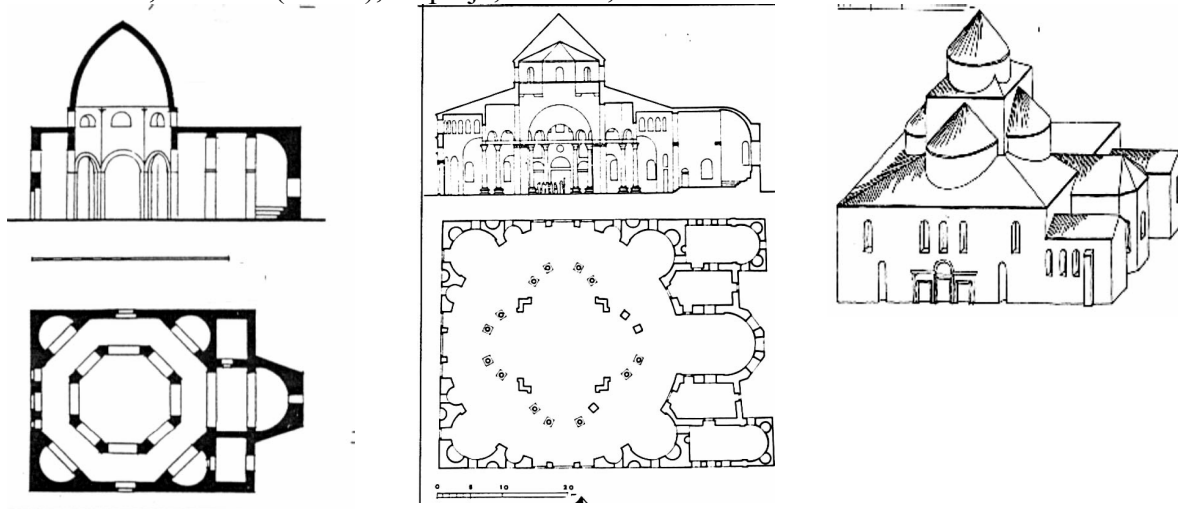
- egyházközségi (püspöki) templomok: háromhajós, keresztház nélküli bazilikák, hármasszentélyfejjel. Példák: *Qalb-Luzeh* (460 k.), *Turmanin* (480 k.).
- centrális mauzóleumok (a halotti istentisztelet a szír liturgiában fokozott jelentőségű). Példák: *Eszra, Sz. György templom* (515), *Boszra, Sz. Szergiosz és Bakkhosz templom* (512), *Gerasza, baptisterium-együttes* (529-533).
- zarándoktemplomok: Szíriában is kialakult a szerzetesség (antonita-rend), esetenként szélsőséges aszketikus formákat is megvalósítva (pl. oszlopálló szerzetesek). Példa: *Qalat-Sziman zarándoktemplom* (V-VI. sz.).

Qalb-Luzeh, püspöki székesegyház. Alaprajz, metszet, axonometrikus metszet, belső rekonstrukció.

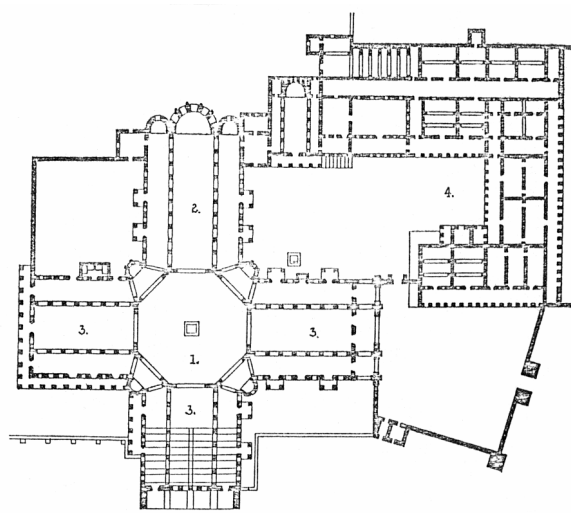

Turmanin, bazilika (480 k.), alaprajz, metszet, homlokzati rekonstrukció

Eszra, Sz. György templom (515), alaprajz, metszet.

Boszra, Sz. Szergiosz és Bakkhosz templom (512.), alaprajz, metszet, tömeg-rekonstrukció.

Qalat Sziman, Oszlopálló Sz. Simeon zarándoktemploma (V. sz. első fele) és kolostora (VI. sz.).

1. Oktogon a Szent oszlopával, 2. bazilika, 3. zarándokházak, 4. kolostoregyüttes. Rekonstruált alaprajz.

SzírIA hatása és közvetítő szerepe:

- Bizánc építészetére,
- a Kaukázus-vidék építészetére (Armenia, V-VII. sz.),
- Ravenna VI. századi építészetére,
- Európa preromán és román kori építészetére (gallikán liturgiák révén).

1.3.4. Építészet a nyugati provinciákban

Lásd: Népvándorláskori építészet és preromanika (4. fejezet).